

نگاهی به چندوچون ضرب سکه در شصتمین سالگرد انحلال ضرب‌خانه شاهنشاهی

«چرخ سکه» در ایران قاجاری

سکه‌های نقره ناصرالدین شاه ضرب مشهد؛ از راست به چپ: ضرب سال های ۱۲۷۹، ۱۲۹۲ و ۱۲۹۳ قمری

ضرب ماشینی سکه در ایران سال ۱۲۵۴ خورشیدی با نظارت فرانتس ریتز فون پچان فون پراگتبرگ شروع می شود

حسن یار
وزیرانه گار

ضرب‌خانه محل ضرب سکه به خصوصی سکه‌های قانونی هرکشور است. اولین ضرب‌خانه حدود قرن ۷ قبل از میلاد در لیدیه، مرکز کشور باستانی سارد در آسیای صغیر دایر می‌شود که توسط کورش فتح شده است. کمی بعد، ضرب سکه‌های سیمین در یونان رواج می‌یابد و از آنجا به ایتالیا و دیگر سرزمین‌های ساحلی مدیترانه منتقل می‌شود و به ایران و هند نیز می‌رسد. به‌طورکلی، به سبب توسعه اقتصاد در خاورمیانه، ضرب‌خانه یا دارالضرب در این منطقه، از سازمان‌های بسیار ضروری است تا سکه‌های موردنیاز دولت و مردم را مهیا سازد و در مواردی که اصلاحات پولی صورت می‌گیرد، محل مبادله سکه‌های از رواج‌افتاده با سکه‌های جدید باشد.

تا زمان ناصرالدین شاه قاجار، هر یک از شهرهای بزرگ، ضرب‌خانه جداگانه‌ای دارند. در نتیجه، سکه‌های گوناگون با عیار و وزن متفاوت در کشور رواج می‌یابند. پس از مسافرت ناصرالدین شاه به اروپا، او ضمن بازدید از نمایشگاه وین اتریش به فکر متمرکزکردن دستگاه ضرب سکه می‌افتد و از امپراتور فرانسی ژوزف اول برای متمرکزکردن و سازمان‌دهی خدمات پستی و ضرب‌خانه درخواست کمک می‌کند. به دنبال این درخواست «چرخ سکه» از اروپا خریداری می‌شود و ضرب‌خانه دولتی در محل کارخانه سابق پنبه در شمال تهران به ریاست میرزا علی‌خان امین‌الملک (علی‌خان امین‌الدوله) و به مباشرت استاد ضرب‌خانه وین به نام «فرانتس ریتز فون پچان فون پراگتبرگ» دایر می‌شود.

رویترز و «ضرب‌خانه شاهنشاهی»

بعد از اعلامی از طرف دولت ناصرالدین شاه در مورد صحت عیار مسکوکات جدید و ترقی ضرب‌خانه دولتی صادر می‌شود. در این اعلان آمده که «پنج دستگاه چرخ سکه دایر است که می‌تواند به‌آسانی صد هزار سکه طلا و نقره ضرب کند.» و صریحا به همه ولایات حکم می‌شود که تمام سکه‌های قدیم را به ضرب‌خانه دولتی بفرستند و پول جدیدالضرب بگیرند. همچنین ریاست ضرب‌خانه دولتی به حاج‌محمد اصفهانی واگذار می‌شود که با عنوان امین دارالضرب مشغول کار شود.

در ادامه و پس از جلوس مظفرالدین شاه، ضرب‌خانه ابتدا جزوی از وزارت داخله تعریف می‌شود اما پس از برقراری مشروطیت (مرداد ۱۲۸۵ خورشیدی) به اداره خزانه واگذار می‌شود. طرز کار آن نیز این‌گونه است که دولت با کسی برای حمل نقره قرارداد می‌بندد و اگر او نقره را برساند، ضرب‌خانه کار می‌کند، در غیر این صورت از کار می‌افتد. تا اینکه دولت در سال ۱۳۲۸ قمری «امر حمل و نقل نقره و تعیین مقدار آن و مدت کار ضرب‌خانه» را به دست می‌گیرد و با «بانک شاهنشاهی» قرارداد می‌یک ساله و قابل تمدید می‌بندد و از یکم فروردین ۱۳۲۸ خورشیدی خرید و حمل نقره را به انحصار این بانک می‌دهد که از سال ۱۳۶۷ خورشیدی و به دنبال قرارداد رویترز توسط انگلستان تأسیس شده است. در نهایت پس از وضع واحد و مقیاس پول ایران توسط بانک شاهنشاهی، ضرب‌خانه ایران به نام «ضرب‌خانه شاهنشاهی» کاری را شروع می‌کند. در این زمان است که سکه نیکلی هم در ایران رایج می‌شود، به‌طوری‌که در سال ۱۳۷۸ خورشیدی برای ضرب معادل ۱۵۰ هزار تومان سکه نیکلی قرارداد می‌بندد و با بانک شاهنشاهی بسته می‌شود که از سال ۱۳۲۲ قمری (۱۲۸۳ خورشیدی) وارد چرخه اقتصاد ایران می‌شوند.

ملی‌شدن ضرب سکه

بانک شاهی ایران تا سال ۱۳۰۹ خورشیدی به فعالیت خود در زمینه نشر انحصاری اسکناس و ضرب سکه ادامه می‌دهد. در این سال از سوی دولت ایران به واسطه قانون «اجازه مبادله ضمیمه نمره ۵ امتیازنامه بانک شاهنشاهی ایران» مصوب ۶ خرداد، امتیاز حق انحصاری بانک به مبلغ ۲۰۰ هزار لیبره خریداری و به بانک ملی ایران واگذار می‌شود. مجلس شورای ملی در جلسه ۲۷ بهمن همین سال «قانون راجع به مخارج مربوطه به مسکوکات و اسکناس جدید و اعتبارات مخارج ضروری ضرب‌خانه در سال ۱۳۰۹ و ۱۳۱۰» را تصویب می‌کند که تلاشی است برای تکمیل ضرب‌خانه و بنای عمارت و تعمیرات آن تا ضرب سکه توسط خود دولت ایران صورت بگیرد. در همین جلسه «قانون استخدام مسیور ربرت مرتس و ویلهلم بوخنر اتباع دولت آلمان برای کارخانه ضرب‌خانه» نیز به تصویب می‌رسد و این دو نفر

عیار بالای ضرب‌خانه مشهد در عصر ناصری

شهر مشهد در جایگاه مرکز ایالت خراسان همیشه مورد توجه حاکمیت بوده و از عصر تیموری سکه‌های فراوانی با نام این شهر تابع نظام پولی حکومتی، به ضرب رسیده است. سازوکار حکومت‌ها در راستای تضمین ارزش پول براساس محتوای فلزی این است که قوانینی وضع و کارگزارانی نیز برای نظارت بر آن تعیین می‌کنند. اگرچه نظام پولی در دوره قاجار بر پایه قوانین عصر صفوی بنا می‌شود، این نظام در عصر ناصری به شدت ناپسامان می‌شود تا آنجا که سکه‌های ضرب‌شده، نه تنها ملی نیستند که فقط گونه‌ای محلی به حساب می‌آیند. در این دوره، در هر شهر قران‌های نقره به عیارهای متفاوت به ضرب می‌رسد و نرخ تبدیل آن‌ها با تومان‌های طلا بسیار متفاوت است. در واقع پول‌های رایج در یک شهر با همان ارزش در شهرهای دیگر پذیرفته نمی‌شود و فقط در صورت کسر مبلغی با عنوان نرخ تسعیر قابل پذیرش و تبدیل است.

مشهد نیز از این موضوع مستثنا نیست و بین سال‌های ۱۲۶۶ تا ۱۲۹۵ قمری، قران‌های نقره محلی بسیاری در این شهر با نرخ‌های نامشخص به صورت پراکنده به ضرب می‌رسند. هرچند که مقدار خلوص نقره

*برگرفته از مقاله اوضاع اقتصادی شهر مشهد در عصر ناصری با تکیه بر تجزیه عصری سکه‌های ضرب‌شده در مشهد (۱۲۹۵-۱۲۶۶ ق/ ۱۸۷۸-۱۸۵۰ م)، به روش پیکسی/ نویسندگان محمدحسین رضایی، محمدامین سعادت‌مهر، پیمان ابوالبشری و سوسن کبان‌زادگان/ پژوهش‌نامه خراسان بزرگ شماره ۵۳ تابستان ۱۳۹۸.

ضرب‌خانه مشهد در شرق صحن نو

ملی خراسان، نوشته است، ناصرالدین شاه پس از متمرکزکردن دستگاه ضرب سکه، به همه ولایات حکم می‌کند سکه‌های قدیم را به ضرب‌خانه دولتی بفرستند و پول جدیدالضرب بگیرند. ضرب‌خانه آستان قدس که پس از این قاجار در خود جای داده است، آستانه یک باب ضرب‌خانه در مشهد داشته که در آنجا سکه یک قرانی و دوقرانی ضرب می‌شده است. این ضرب‌خانه که متصل به بازارچه «کلاه‌دوزها» در شرق صحن نو، پشت آب انباری بوده است، بعدها تبدیل به یک چاپخانه چاپ سنگی می‌شود. آن‌طور هم که «عبدالحمید مولوی»، باستان‌شناس، خراسان‌شناس عضو یونسکو و بنیان‌گذاران و اعضای اصلی انجمن آثار ملی و رئیس انجمن آثار

راه افتادن چرخ سکه قاجاری

یکی از معدود سکه‌های ضرب شده با قالب ۲۵ و ۵۰ دیناری نمونه سایز بزرگ در سال ۱۲۸۱ قمری که توسط موسیوداوس در فرانسه طراحی شد اما انتشار نیافت

یاستنت لویی رابینو (۱۹۵۰-۱۸۷۷ میلادی)، از جمله متصدیان بانک شاهنشاهی ایران و کارشناس خبره سکه‌های ایران در کتاب «آلبوم سکه‌ها، نشان‌ها و مهرهای پادشاهی ایران» می‌نویسد: «در حدود سال ۱۲۸۰ قمری، ناصرالدین شاه قاجار، چند دستگاه ماشین سکه‌زنی از فرانسه خریداری و یک کارشناس فرانسوی را با دوپسرش برای ضرب سکه‌های ماشینی استخدام کرد. ولی کارشکنی‌های حسنعلی‌خان معیرالممالک، مانع پیشرفت کار شد و آن سه فرانسوی پس از دو سال بلا تکلیفی به کشور خود بازگشتند.»

این کارشناس فرانسوی موسیوداوس است که نخستین سکه ماشینی ایران را در سال ۱۲۸۱ قمری، یعنی ۱۲۴۳ خورشیدی، در پاریس طراحی و ضرب می‌کند که البته در چرخه اقتصادی کشور قرار نمی‌گیرند و تنها در حد نمونه باقی می‌مانند.

میرزا علی‌خان امین‌الدوله (وزیر «وسایل خاصه» در دوره ناصرالدین شاه) در کتاب «خاطرات امین‌الدوله» از کارشکنی‌های دوستعلی‌خان معیرالممالک در امر انتقال چرخ‌ها و آلات سکه‌زنی به پایتخت و نیز به سرقت رفتن قطعات مفرغی، مسی و آهنی این ماشین اشاره می‌کند. همین است که راه‌اندازی ضرب‌خانه چندسالی طول می‌کشد. در روزنامه «دولت علیه ایران» مورخ پنجشنبه، چهاردهم شهر ربیع‌الثانی ۱۲۸۷ قمری، برابر با پنجشنبه، ۲۳ تیر ۱۳۴۹ خورشیدی، آمده است: «اسباب چرخ سکه که از بابت صعوبت حمل و نقل، مدت‌ها در منجیل بود و در اوقات تشریف‌فرمایی موبک همایون به سمت گیلان، به نظر مبارک رسید، به اعتضادالسلطنه امر و مقرر شد که اسباب مزبور را به صحابت محمدحسین‌خان، رئیس قاجار قوانلو و چند نفر از خوانین قاجاریه، حمل و نقل دارالخلافه نمایند.»

سرانجام، میرزا علی‌خان امین‌الدوله در سال ۱۲۹۲ قمری (۱۲۵۴ خورشیدی) با مباشرت مستشار اتریشی به نام فرانتس ریتز فون پچان فون پراگتبرگ (۱۸۳۰-۱۸۹۷ میلادی) با تأمین نواقص، «چرخ سکه» را در ضرب‌خانه دولتی مستقر و راه‌اندازی می‌کند. نخستین سکه‌های ماشینی دارالضرب تهران در همین سال و در جریان راه‌اندازی آزمایشی این دستگاه ضرب می‌شوند که با همان قالب‌های اولیه سال ۱۲۸۱ قمری (طراحی‌شده توسط داوس) است. استفاده از قالب‌های قدیمی سبب شده است که سکه‌های ضرب‌شده پچان از سکه‌های ضرب‌شده داوس قابل تشخیص نباشند اما دو سکه پنجاه و پانصد دیناری ضرب سال ۱۲۹۲ قمری وجود دارد که پچان در اواخر همین سال طراحی و ضرب کرده و می‌توان از آن‌ها به عنوان نخستین سکه‌های ماشینی ضرب‌شده ایران یاد کرد.

ضرب سکه زیر نظر معیران

در «سیاحت‌نامه ژان شاردن» فرانسوی که در سده هفدهم میلادی به ایران صفوی و هندوستان سفر کرده است، در توصیف چگونگی ضرب سکه در دوران صفوی تنها به این توضیح بسنده شده است که «پول ایران با چکش ضرب می‌شود و با قالب‌ریزی هیچ‌گونه آشنایی ندارند.» اما در «تذکره‌الملوک»، اثر میرزا سمیعا که مشتمل بر ساختار و تشکیلات اداری دوره صفویه است، از ۹ مرحله سکه‌زنی صحبت شده است که با این دستگاه‌ها انجام می‌شده است:

- دستگاه سبکی (گدازنده) برای ذوب و خالص کردن طلا و نقره؛
- دستگاه قرص‌کوبی که فلزات را به شکل قرص درمی‌آورد؛
- دستگاه آهنگری برای شمش کردن فلزات؛
- دستگاه چرخ‌کشی برای نوار کردن شمش‌ها به ضخامت معین؛
- دستگاه قطعی برای قطعه‌قطعه کردن نوار فلزات؛
- دستگاه کپله‌کوبی، فلزات قطعه‌شده را پهن می‌کرد و به اندازه سکه درمی‌آورد؛
- دستگاه سفیدگری قرص‌های زر و سیم را پاک می‌کرد؛
- دستگاه تخی‌کشی، قرص‌های کم‌وزن را جدا و مجدداً با وزن صحیح آماده می‌کرد؛
- دستگاه سکه‌کشی قرص‌ها را سکه می‌کرد.

در دوران صفویان و تا پایان دوران قاجاریان، شخصی که عنوان «معیرالممالک» داشته، متصدی و مسئول ضرب‌خانه بوده است. نه تنها ضرب سکه و تعیین عیار آن به اختیار و اجازه او بوده که همه کارکنان ضرب‌خانه، از ضربان و حکاکان و صرافان و سفیدگران، همه تحت نظر او بوده‌اند. «معیرالممالک» در همه این دوران که «مقرب‌الخاقان» محسوب می‌شده و می‌توانسته است در مجالس خاص و عام نزد شاه پرود و مطالب را بی‌واسطه به عرض برساند. از اعضای خانواده‌ای از روستای ابرسج شهر بسطام انتخاب می‌شده است.

● «حسنعلی بیگ بسطامی»، نخستین رئیس ضرب‌خانه قاجاری: ناصرالدین شاه سلطان حسین وارد دربار صفوی و پس از چند سال از درباریان مهم دولت صفوی می‌شود، ته‌ماسب دوم او را مأمور گزارش نبرده‌های نادرشاه در ابیورد می‌کند؛ همین باعث دوستی و نزدیکی او با نادر می‌شود، به‌طوری‌که پس از تاج‌گذاری نادرشاه به وزارت می‌رسد و لقب «معیرباشی» دریافت می‌کند. او همچنین از طرف کریم‌خان زند به خزانه‌داری و عیاررزی مسکوکات منصوب می‌شود و این مقام را در زمان سلطنت آغا محمدخان نیز حفظ می‌کند.

● «محمدحسن امین‌الضرب»، آخرین رئیس ضرب‌خانه قاجاری: ناصرالدین شاه پس از دوستعلی‌خان معیرالممالک نظام‌الدوله اداره ضرب‌خانه را به محمدابراهیم امین‌السلطان واگذار می‌کند. امین‌السلطان که مشاغل متعددی بر عهده دارد نیز محمدحسن اصفهانی را به عنوان دستیار انتخاب می‌کند. محمدحسن عملاً همه‌کاره ضرب‌خانه است؛ برای همین از سال ۱۳۰۰ قمری امور آنجا مستقلاً به او سپرده می‌شود و لقب امین‌الضرب می‌گیرد. او تا پایان دوره ناصرالدین شاه، چندین بار اداره ضرب‌خانه را به عهده می‌گیرد. محمدحسن امین‌الضرب، همان «کمپانی»، بزرگ‌ترین بازرگان قرن نوزدهم است.